

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences

Cilt: 29, Sayı: 1, Sayfa: 467-475, OCAK – 2019

Makale Gönderme Tarihi: 16.10.2018 **Kabul Tarihi:** 25.12.2018

ALMAN DOĞU MİSYONUNUN DİYARBAKIR'DAKİ YETİM VE SAĞLIK ÇALIŞMALARI

Orphan and Medical Studies of the German East Mission in Diyarbakır

Muttalip ŞİMŞEK*

ÖZ

19. Yüzyılın sonunda meydana gelen Ermeni olayları, Batı'daki pek çok misyon grupları gibi Alman Doğu Misyonu'nu da Anadolu'da faaliyet yürütmeye sevk etmiş ve Misyon kısa süre içerisinde Anadolu'da istasyon kurmayı başarmıştı. Barındırdığı Ermeni nüfusu nedeniyle Diyarbakır ve çevresi de Alman Doğu Misyonu için önemli bir yere sahipti ve burada 1898 yılından itibaren başlayan yetim ve sağlık çalışmaları Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar devam etmişti.

Bu çalışmada evvelâ, Alman Doğu Misyonu ve onun kurucusu Johannes Lepsius hakkında bilgi verilecek, daha sonra bölgede yetim çalışmalarının hangi şartlar altında başladığı ortaya konacaktır. Ayrıca, Diyarbakır merkezinden toplananlarla birlikte, Palu ve Çüngüş gibi kazalardan getirilen yetimlerin barınması için oluşturulan Alman Yetimhanesi'nin Osmanlı makamlarınca nasıl bir takibata uğradığı izah edilecektir. Bunların yanında, bölgede Lepsius'un özel gayretiyle sağlık çalışmalarının nasıl başladığı ve "tıbbî misyon" olarak da ifade edilen bu tür çalışmaların Diyarbakır'da takip ettiği seyir hakkında bilgi verilecektir. Netice itibarıyla, 1896 yılından itibaren Doğu bölgelerinin, tabir yerindeyse, misyoner istilasına uğradığı bu süreçte, Diyarbakır ve çevresindeki Alman misyonerlerinin çalışmaları, Osmanlı Arşivi ve Alman kaynakları ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Diyarbakır, Protestan Misyonerleri, Alman Doğu Misyonu, Johannes Lepsius.

ABSTRACT

The Armenian incidents that took place at the end of the 19th century, like many mission groups in the West, led the German Eastern Mission to operate in Anatolia and the Mission soon established a station in Anatolia. Due to the Armenian population it had hosted, Diyarbakır and its environs had an important place for the German East Mission, where orphan and medical studies continued from 1898 until the First World War.

In this study, firstly, information will be given about the German East Mission and its founder, Johannes Lepsius, then the conditions under which the orphan activities began in the region. Furthermore, it will be explained how the Ottoman authorities of the German Orphanage, built for the shelter of orphans brought from the excavations of Palu and Çüngüş together with those gathered from the center of Diyarbakır, are following. In addition to these, information will be given on how the health work began with the special effort of Lepsius in the region and the course of such studies, which are expressed as "medical mission", in Diyarbakır. As a result, the work of the German missionaries in Diyarbakır and its surroundings will be evaluated in the light of the Ottoman Archives and German resources in the process that the Eastern regions have been exploiting the missionary occupation since 1896.

Keywords: Ottoman Empire, Diyarbakır, Protestant Missionaries, German East Mission, Johannes Lepsius.

Giriş

Misyon teşkilatlarının hedef kitlesi olan gayrimüslimler asırlarca millet sistemi içerisinde rahat bir şekilde idare edildikleri için misyonerler daha evvel bu unsurların dinlerini veya mezheplerini

* Dr., MEB (Öğretmen), KONYA, mutsimsek@gmail.com

değiştirme olanağını bulamamışlardı. Osmanlı topraklarında misyonerlerin uygun ortam bulması ve rahat bir çalışma yürütmeye başlaması ancak 19. yüzyılda uygulamaya konulan reformlar sayesinde mümkün olmuştur.¹

Böylece Osmanlı sınırları içerisinde 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren faaliyete başlayan Protestan misyon kuruluşları, yüzyılın sonlarına doğru etki alanını artırarak pek çok bölgede istasyon kurmuş ve bu istasyonlara yüzlerce misyoner göndermiştir. Bugünkü Bulgaristan topraklarından Anadolu'ya, Rusya'dan İran'a kadar geniş bir alanda faaliyet yürüten ve Alman Papaz Johannes Lepsius tarafından kurulan Alman Doğu Misyonu (Deutsche Orient-Mission²) da bu teşkilatlardan biridir. Kurulduğu 1896 yılından³ Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar misyonun bütün işleriyle ilgilenen J. Lepsius, Müslümanlar, Ermeniler, Bulgarlar, Kürtler gibi farklı unsurların Protestanlığa kazandırılması için sistemli bir çalışma yürütmüştür.⁴

Bilindiği gibi Batılı misyonerler, 1890'lı yılların ortasından itibaren Ermeni olaylarına bağlı olarak hummalı bir çalışma yürütmeye başlamış ve büyük bir kısmını papaz, öğretmen ve doktorların oluşturduğu birçok misyoner Doğu bölgelerine keşif gezisi için gelmiştir. J. Lepsius da ilki 1896 yılının Mayıs ve Haziran aylarında olmak üzere birkaç defa Anadolu'ya gelerek istasyon açabileceği uygun bir bölge bulmaya çalışmıştır. İlk Anadolu gezisi sonrasında kendisi gibi papaz olan arkadaşı Ernst Lohmann ile 2 Temmuz 1896 tarihinde Ermeni yetim ve dul kadınlara yardım etmek için "*Deutscher Hilfsbund für Armenien (Alman Ermeni Yardım Birliği)*"ni kuran Lepsius, birliğin Berlin Komitesi ile ilgilenecekti. İlerleyen zamanlarda ikili arasında anlaşmazlık ortaya çıkınca çalışma bölgelerini ayıracaklar ve Urfa ile Diyarbakır'ın da içerisinde bulunduğu bölge Lepsius'un faaliyet alanı olacaktır. Belirli bir süre misyon çalışmalarını Alman Ermeni Yardım Birliği himayesinde devam ettiren Lepsius daha sonra sadece Alman Doğu Misyonu ismini kullanarak faaliyet yürütecektir.⁵

DOM'a bağlı yedi istasyon vardı ve bunlar içerisinde en büyüğü Urfa idi. Urfa'daki çalışmalar 1897 yılında başlamış ve 1922 yılına kadar devam etmişti. DOM'un diğer istasyonları ise İran ve Bulgaristan'da bulunuyordu. Lepsius Urfa ile İran arasında bir köprü vazifesi görmesi ve Osmanlı-İran sınırındaki çalışmalarda kolaylık sağlaması amacıyla Diyarbakır'da da bir istasyon teşkil etmek istiyordu.⁶ Bu dönemde Batılı misyon kuruluşlarının en büyük hedef kitlesini Ermeniler oluşturuyordu. Diyarbakır ve çevresi de belirli bir Ermeni nüfus⁷ barındırdığı için misyonerler açısından elverişli bir ortama sahipti.

Bu çalışmada DOM'un Diyarbakır'da yürüttüğü yetim ve sağlık çalışmaları hakkında bilgi verilecektir. Alman misyonerlerin Osmanlı topraklarında yürüttüğü çalışmalar içerisinde önemli bir yere sahip olan yetim çalışmalarının Diyarbakır'daki durumu ve karşılaşılan güçlükler nelerdi? DOM, "*tıbbî misyon*" olarak da ifade edilen sağlık alanında Diyarbakır ve çevresinde nasıl bir faaliyet yürütmüştür? İşte bu sorulara bir cevap olması açısından, çalışma serbestliği noktasında

¹ Leonie Charlotta Geiger, "Christliche Mission unter islamischer Herrschaft: Johannes Lepsius", *Interkulturelle Theologie*, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2015, 64.

² Bundan sonra kısaca DOM olarak belirtilecektir.

³ Bazı kaynaklar Alman Doğu Misyonu'nun kuruluş tarihini, Lepsius'un Friesdorf'ta bir misyon yortusu düzenlediği, Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında yapılacak misyonerlik çalışmaları için bir teşkilat kurulması çağrısında bulunduğu 29 Eylül 1895'i kabul ederler. Rolf Hosfeld, "Eine Deutsche Ausnahme", *Zeitzeichen, Evangelische Kommentare zu Religion und Gesellschaft*, 16 (2015)/4, 13; Geiger, *agm*, 65.

⁴ Hosfeld, *agm*, 13; Uwe Feigel, *Das Evangelische Deutschland und Armenien, Die Armenierhilfe Deutscher Evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der Deutsch-Türkischen Beziehungen*, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen 1989, 117.

⁵ Richard Schäfer, *Geschichte der Deutschen Orient-Mission*, Missionshandlung und Verlag, Lepsius, Fleischmann und Grauer, Potsdam 1932, 9.

⁶ Feigel, *age*, 117.

⁷ 1897 yılına ait nüfus verilerine göre, Diyarbakır Vilayetinde 329.843 Müslüman, 1.421 Rum, 46.202 Ermeni, 9.508 Katolik, 1.381 Yahudi, 4.671 Protestan ve 21.631 Maruni, Keldani, Suriyeli ve Gayrimüslim Çingene olmak üzere toplam 414.657 nüfus mevcuttu. Dolayısıyla Müslümanlardan sonra en fazla nüfusa sahip ikinci topluluk Ermenilerdi. Bkz: Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, 330-331.

DOM'un büyük sıkıntılar yaşadığı Diyarbakır ve çevresindeki Alman misyonerlik faaliyetlerini ortaya koymak, bu çalışmanın içeriğini oluşturmaktadır.

I. Alman Doğu Misyonu'nun Diyarbakır'da Faaliyete Başlaması ve Yetim Çalışmaları

Sahip olduğu konumu ve farklı unsurların yaşadığı bir yer olması itibarıyla Diyarbakır ve çevresi daha 19. yüzyılın ortalarından itibaren Protestan misyonerlerin ilgilendiği bir bölge olmuştur. Nitekim 1860'lı yılların başında Amerikan misyonerler Diyarbakır'da 6 okul açarak bu okullarda 178 çocuğa eğitim verdiği gibi, ilerleyen yıllarda Palu ve Çüngüş'te kız ve erkeklere mahsus yetimhaneler de açmışlardı.⁸ Alman misyonerlerin bölgeyle ilgilenmesi ise, daha evvel belirttiğimiz gibi, ancak 19. yüzyılın sonlarında meydana gelen Ermeni olayları neticesinde mümkün olmuştur. Alman Doğu Misyonu'nun Diyarbakır'da faaliyete başlamasından birkaç yıl evvel başka bir Alman misyoner teşkilatı olan ve ağırlıklı olarak İzmir, Beyrut ve Kudüs'te faaliyet gösteren "*Diakonie*" (Kilise Hayır İşleri) Diyarbakır ve çevresindeki Ermeni yetimlerle ilgilenmiş⁹, ancak burada bir istasyon teşkil etme veya bir kurum açma girişiminde bulunmamıştı.

J. Lepsius 1897 yılında Urfa'da misyon çalışmalarını başlattıktan sonra Diyarbakır ile de ilgilenmeye başladı. Yapılan araştırmalar neticesinde Urfa'ya iki günlük mesafede bulunan Diyarbakır'da yardıma muhtaç 5.349 kadın ve çocuk ile 365 yetimin bulunduğu tespit edilmiş ve ilk olarak Diyarbakır'da 100 yetimin barınabileceği bir yetimhanenin açılması düşünülmüştü.¹⁰ Misyon kayıtlarına göre 1898 yılında faaliyete başlayan Alman Yetimhanesi'nin¹¹ işleriyle ilgilenmesi için de P. Bähnisch Diyarbakır'a gönderildi.¹² Bähnisch, Diyarbakır merkezi ile Maden Sancağı'nın Palu ve Çüngüş kazalarından topladığı yaklaşık 70 çocuğun barınması amacıyla Diyarbakır merkezinde açtığı yetimhane için Osmanlı makamlarından izin almamıştı. Bu durum tespit edilince yetimhane 1898 yılının sonlarında kapatıldı ve buradaki çocuklar ailelerinin yanına gönderildi.¹³

1899 yılının başlarında Alman Elçiliği, Dâhiliye Nezâreti'ne başvurarak "*Almanya'da din ve mezhep farkı gözetmeden kimsesiz çocukların durumlarını iyileştirme maksadıyla teşekkül eden bir hayır cemiyeti adına*" Diyarbakır merkezinde yaklaşık 90 fakir çocuğun her türlü bakımı için bir yetimhane açılmasına müsaade edilmesini istemiş ve bu istikamette herhangi bir engelleme yapılmaması adına vilayete emir verilmesini talep etmişti.¹⁴ Elçiliğin bu talebi üzerine Hariciye Nezâreti, 8 Nisan 1899 tarihli Diyarbakır Vilayeti'ne gönderdiği telgrafta, Almanlar tarafından şehir merkezinde kurulmak istenilen yetimhaneye müsaade edilmesini istemişti.¹⁵

Bu hususla ilgili Babıâli'den de görüş istenince, Sadrazamlık Mektubî Kalemi tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 6 Nisan 1899 tarihli yazıda, Diyarbakır, Palu ve Çüngüş'teki yetimhanelerde bulunan Ermeni çocukların bakımı için yabancılar tarafından yapılan yardımlara şimdilik engel olunmaması gerektiği bildirilmişti. Ancak Vali Mehmed Halid Bey 28 Haziran 1899 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği bir yazıda, misyonerlerin gelişigüzel yetimhane ve benzeri kurum açmalarına müsaade edilecek olursa yakın bir zamanda Müslüman çocukların da

⁸ Faruk Taşkın, "Diyarbakır'da Bir Misyoner Hastanesi: Diyarbakır Amerikan Hastanesi (1908-1915)", *Journal of History and Future*, December 2017, Volume 3, Issue 3, 114.

⁹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muâmelat ve Islahat Komisyonu (DH. TMIK.M.), 32/89, 13 Nisan 1897.

¹⁰ Schäfer, *age*, 22.

¹¹ Hermann Goltz (Hrsg), *Deutschland, Armenien und die Türkei 1895-1925*, K.G. Sauer, München 2004, 134.

¹² Bähnisch Alman kaynaklarında Amerikan kökenli olarak gösterilirken (Bkz. Schäfer, *age*, 22), Osmanlı Arşivi kayıtlarında ise "*esasen İngiltereli iken kendisini Alman gibi tanıttığı*" bilgisine yer verilmektedir. *BOA*, Sadâret-Mektûbi-Mühimme (A.}MKT.MHM.), 702-30, Lef.8.

¹³ *BOA*, Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 231/76, 24 Ocak 1899; Uğur İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, 410; Schäfer, *age*, 22.

¹⁴ Hatip Yıldız, "II. Abdülhamit Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Bey'in Vilayette Misyonerliği Önlene Çabaları", *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14 (2010), 111.

¹⁵ *BOA*, Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM), 46/29.

bunlar tarafından toplanmaya başlanabileceğinin ihtimal dâhilinde olduğunu ve ne suretle olursa olsun bu tür faaliyetlere müsamaha gösterilmemesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁶

Bu arada Bähnisch daha evvel ailelerine iade edilen çocuklardan topladığı 12 yetimi kendi hanesinde barındırmaya başlamıştı. Bu yaptığının kanuna aykırı olduğu kendisine hatırlatılınca da, "sâir vilayetlerde benzer yetimhaneler olup hiçbirine ilişilmediğini ve ma'mâfih buraca da yetimhane küşâdı için emir istihsal olunduğunu kendisine sefaretten bi'l-beyan bunları iâde edemeyeceğini" ifade ederek çalışmalarına engel olunmamasını istemişti. Vali M. Halid Bey ise Babîâli'den kendilerine gönderilen emir doğrultusunda ailelerinin rızası ile alınan ve mezhepleri ile ikamet mahalleri kaydedilmek koşuluyla yardım amacı güdülerek çocuk toplanmasına şimdilik engel olunmayacağını, ancak Diyarbakır'da belirtilen hususlara riayet edilmeden toplanan çocukların ailelerine iade edilmesi için Bähnisch'e bir hafta süre verildiğini, bu emre riayet etmediği takdirde hanesinin gözetim altında tutularak buradaki çocukların ailelerine iade edileceğini¹⁷; eğer misyonerlerin bu şekilde mektep veya yetimhane açmalarına müsaade edilirse çocuklara bu kurumlarda zararlı fikirlerin aşılacağına Dâhiliye Nezâreti'ne bildirmişti.¹⁸

Bähnisch sadece Diyarbakır'daki yetimhane ile değil 1899'un başlarında Maden Sancağı'na bağlı Palu'da açılan ve ikisi erkeklere, birisi de kızlara ait olmak üzere üç yetimhanenin¹⁹ işleriyle de ilgilenecekti. Bu dönemde Palu istasyonundaki yetimhanelerde toplam 150 yetim barınıyordu.²⁰ Diğer pek çok bölgede olduğu gibi DOM, buradaki çalışmalarda misyonerlere yardımcı olmaları için (hem halk ile, hem de yerel idarî makamlarla daha iyi iletişim sağlanması amacıyla) Ermenilerden yararlanıyordu. Neticede, Ermeni Kirkor yetimhane müdürü, Ermeni Thomas da Bähnisch'in tercümanı olarak görevlendirilmişti.²¹

Vali Mehmed Halid Bey 17 ve 21 Mayıs tarihlerinde Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgraflarda, misyonerlerin çocukları Protestanlığa döndürmeye çalıştıklarını, bunun ise bölgede yaşayan Katolik ve Gregoryan Ermenileri rahatsız edeceğini belirterek böyle bir duruma engel olmak için misyonerlerin çocuk toplanmalarının tamamen yasaklanması gerektiğini ifade etmişti.²² DOM'un yetim çalışmalarını yürütürken en fazla zorlandığı bölge Diyarbakır ve çevresi olmuştur. Çünkü Vali Mehmed Halid Bey bu tür faaliyetlere karşı sıkı bir kontrol uyguladığı için misyonerler rahat bir çalışma ortamı bulamıyorlardı. Üstelik bölgedeki Müslüman halk da Protestan misyonerlerin faaliyetlerinden rahatsızlık duyuyordu.²³ Misyonerlerin bakımını üstlendikleri çocukların mezheplerini değiştirmeye çalışmaları şikayet konusu olmaya başlayınca yetimhanenin müdürü Kirkor ile Bähnisch'in tercümanı Thomas 1899 yılının ortalarında gözaltına alındı.²⁴ Bähnisch Berlin'e ve İstanbul'daki Alman Elçiliği'ne gönderdiği telgraflarda, valinin kendilerine büyük zorluklar çıkardığını, Kirkor ile Thomas'ı cinayetle itham ederek göz altına aldığını ve kendisini de onlara yardım etmekle suçladığını, dolayısıyla bu yaşananların bölgedeki çocukları alıkoymaları nedeniyle vukû bulduğunu belirterek elçilikten yardım talebinde bulunmuştu.²⁵

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Bähnisch'in pes etmek gibi bir niyeti yoktu. O bir yandan çocuk toplamaya devam ediyor, diğer yandan Alman Elçiliği vasıtasıyla Vali Mehmed Halid Bey üzerinde bir baskı oluşturarak misyon faaliyetleri için rahat bir ortam oluşturmaya çalışıyordu. Bunun için de "Diyarbakır ve çevresinde İngiliz misyonerlere dokunulmadığı, oysa Almanların açtıkları yetimhanelerin zorla kapattırıldığı" gibi bir söylem kullanarak Vali Mehmed Halid Bey'i zor durumda bırakmak istiyordu. Vilayetten 18 Haziran 1899 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne

¹⁶ BOA, DH.TMIK.M, 69/58, Lef.2.

¹⁷ BOA, Y.PRK.UM, 45/100, 2 Mayıs 1899.

¹⁸ BOA, DH.ŞFR, 236/16, 17 Mayıs 1899.

¹⁹ BOA, DH.ŞFR, 231/1, 13 Ocak 1899.

²⁰ Feigel, *age*, 116.

²¹ BOA, Y.PRK.UM, 46/64.

²² BOA, Y.PRK.UM, 46/29.

²³ Schäfer, *age*, 22.

²⁴ BOA, DH.TMIK.M,71/21, 6 Haziran 1899.

²⁵ BOA, Babîali Evrak Odası (BEO), 1318/98833, Lef.2, 13 Haziran 1899.

gönderilen telgrafta, İngiliz olduğu halde kendisini Alman olarak tanıtan Bähnisch'in "hılâf-ı usul" çocuk toplamaya devam ettiği ve "hükûmetin tebligat-ı resmîyesini adem ve ıskâ ile gönderilen polisi tard ve tahkir etmek gibi serkeşâne harekete girişmiş ve yanına bir-iki müfsit alıp râm-ı iğfâline düşürdüğü çocukları anne-babalarına göstermemek ve tebdil-i mezheb ettirmek" gibi hareketlerde bulunduğu ifade edilmişti. Dolayısıyla Bähnisch Osmanlı makamlarından izin alamadığı gibi ruhsatsız olarak açtığı yetimhaneyi kapatması için tebligat yapan polis memuruna da şiddetle karşılık vermişti. Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği 24 Haziran 1895 tarihli telgrafta bu hususa dikkat çeken Vali Mehmed Halid Bey şu ifadeleri kullanmıştı:

"İki sene evvel bölgeye gittiğimde Diyarbakır Protestan Milleti Murahhasa Vekili tarafından toplanmış olan çocuklarına Harput'taki İngiltere misyonerleri tarafından iâne vukû bulmakta olduğu tahkikattan anlaşıldıysa da idareleri tebaa-i devlet-i aliyyeden bulunan ve su-i hal görülmeyen bu vekil uhdesinde olduğuna ve hükümetin nazarı dikkatinden saklı kalmadıklarına mebnî Dâhiliye Nezâreti'nden alınan emir gereği bunlara iâne i'tâsına engel olunmaması mûmaileyh Behnes'in (Bähnisch) Sadaret nezdinde rehin-i cevaz olmayacağı malum olan usul ve harekât-ı gayri marziyyesine de müsaade olunması iktiza etmeyeceği izhardır (olumsuz hal ve hareketlerine müsaade edilemeyeceği ortadadır)." ²⁶

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Vali M. Halid Bey Bähnisch'in çalışmalarına müsamaha göstermemekte kararlı idi. Misyonerlerin Diyarbakır'da yaşadıkları bu olumsuzlukları Berlin'e rapor etmeleri üzerine 1899 yılının Nisan-Aralık ayları içerisinde zaten İran'daki istasyonlara uğramayı planlayan J. Lepsius, Urfa ve Diyarbakır'a da bir ziyaret yapmaya karar verdi.²⁷ Nihayetinde 1899 yılının sonlarına doğru Diyarbakır'a gelen Lepsius validen Diyarbakır'da bir Alman Yetimhanesi açmak için ruhsat verilmesini talep etmiş ve valiye yetimhanede bakımı üstlenilecek çocukların isimleri ile ikamet ettikleri mahallere dair bilgileri içeren bir de defter takdim etmişti.²⁸ Vali M. Halid Bey Lepsius'un bu talebini Babiâli'ye iletilmekle birlikte, Diyarbakır'da bakıma muhtaç Ermeni yetimi bulunmadığını, misyonerlerin burada bir yetimhane açmakla güyâ Ermeni olayları neticesinde birçok yetimin sokaklarda aç-susuz kaldığını ve hükümetin bu çocuklara sahip çıkmadığını ileri sürerek kendilerinde bir "sermaye-i itiraz (itiraz hakkı)" görme düşüncesinde olduklarını belirtmişti. Halid Bey ayrıca, misyonerlerin bu Ermeni yetimleri Protestanlaştırmak suretiyle kendi menfaatleri istikâmetinde yetiştireceklerini, kesinlikle bu yetimhanenin açılmasına izin verilmemesini, eğer izin verilecek olursa zamanla birer "mekteb-i mefsedet (fesat yuvası)" haline gelecek olan bu kurumların zararlı faaliyetlerinin önüne geçilemeyeceğini ifade etmişti. Üstelik defterde kayıtlı çocukların büyük bir kısmının ailelerinin rızası bulunmadığı ve bazı ailelerin de para karşılığı rıza gösterdikleri Babiâli'ye gönderilen yazıda yer alıyordu.

Vali M. Halid Bey misyonerlerin hedefindeki Ermeni yetimlerin eğitimi için şehirde bir sanayi mektebi inşa ettirmeye başlamış ve Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği 28 Aralık 1899 tarihli yazıda, bu mektebin kısa bir zaman içerisinde tamamlanacağını ve çocukların bu mektepte eğitim göreceğini belirtmişti.²⁹ Halid Bey sanayi mektebinin tamamlanması için vilayet merkezi ile liva ve kazalardan topladığı yardımlarla 400 çocuğun barınabileceği büyüklükte (280 m²) bir bina yapmayı planlıyordu. Bina inşaatının yaklaşık 300 bin kuruş tutacağı hesaba katılarak Sadaret'ten maddî yardım talebinde dahi bulunulmuştu. Okul tamamlandığında buraya devam edecek

²⁶ BOA, A.}MKT.MHM, 702-30, Lef.8

²⁷ Andreas Baumann, *Der Orient für Christus Johannes Lepsius Biographie und Missiologie*, Brunnen Verlag, Gießen 2007, 52.

²⁸ Bu defterde yetimhaneye getirilen çocukların büyük bir kısmı Ermeni olmakla birlikte aralarında Süryani, Keldani, Protestan ve Katolik Ermeniler de vardı. Çocukların yaşları 5-12 arasında idi. Defterde toplam 94 çocuğun kaydı vardı ve bunlardan 64'ünün yetimhaneye getirilmesine ebeveynlerinin müsaadesi olmadığı, 30'una ise ebeveynleri tarafından izin verilmişse de bunların da misyonerler tarafından para verilerek ikna edildiği anlaşılmaktadır. BOA, A.}MKT.MHM, 702/29. Ayrıca bkz: Yıldız, *agm*, 113.

²⁹ BOA, Y.PRK.UM, 49/38.

çocukların yeme-içme, barınma ve diğer bütün ihtiyaçları karşılanacaktı. Halid Bey'in bu teşebbüsünü ve mektep inşaatının hızlı bir şekilde devam ettiğini gören Osmanlı Hükûmeti Lepsius'un talebini olumlu karşılamamış ve ne yetimhane ne de misyon adına bir mektep açılmasına müsaade etmemiştir.

1 Eylül 1900 tarihinde açılan mektebe kimsesiz çocuklar ücretsiz olarak devam edebiliyor ve burada her türlü el becerilerini (sanatı) öğrenebiliyordu. Üç katlı olarak inşa edilen mektebin içinde bir mescid, bir hamam, 40 yataklı bir sağlık birimi ve çocuklar için sekiz de yatakhane bulunuyordu. Daha evvel planlandığı gibi, 400 öğrenci kapasiteli okulun açılmasıyla birlikte okul idarecilerinin yanında altı ders ve ciltleme öğretmenleri fahri olarak, havlu ve sair kundura, terzi ve dülger ustası olan beş öğretmen de ücretli olarak istihdam edilmişti.³⁰

Bununla birlikte, Lepsius'un Amerikalı misyonerlerle birlikte Diyarbakır'da kurmak istediği yetimhane için Osmanlı Hükûmeti Alman elçiliğinin ısrarı üzerine ruhsat vermiş ve yetimhane 1900 yılının Eylül ayından itibaren resmî olarak faaliyete başlamıştır.³¹ Bu şekilde DOM, Diyarbakır merkezi ile Maden Sancağı'na bağlı Palu ve Çüngüş Kazalarında yetim çalışmalarını rahat bir şekilde devam ettirmiştir. Biraz sonra bilgi verileceği üzere, bu tarihlerden itibaren DOM Diyarbakır'da sağlık çalışmalarına da ağırlık vermeye başlayacak ve misyonerlerin hem Hıristiyan, hem de Müslüman halk ile teması biraz daha artacaktır ki, misyon çalışmalarının rahat bir zeminde sürdürülebilmesi için bu durum ayrı bir öneme sahiptir.

Anadolu'nun pek çok bölgesinde olduğu gibi, Diyarbakır'da da misyonerlerin yetim çalışmaları Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar devam edecektir. Osmanlı Devleti savaş esnasında "*Tehcir Kanunu*"nu çıkarıp uygulamaya başlamasıyla birlikte bölgedeki Ermeniler başka mahallere gönderilince bir süre yetimhaneleri mektebe çevirerek faaliyetlerine devam eden Alman ve Amerikan misyonerler, bu uygulama sonrasında geride kalan yetimleri tekrar toplayıp barındırmak istemişlerdi. Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nden Mamuretülaziz, Sivas ve Diyarbakır Vilayetlerine gönderilen 10 Ekim 1915 tarihli şifre telgrafla, sahip oldukları mektepleri yetimhaneye çeviren ve bunun için ruhsat talebinde bulunan misyon kuruluşlarına, memleketin istikbaline zarar vereceği gerekçesiyle asla müsaade edilmemesi istenmişti.³²

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Alman misyonerler bölgeyi tekederken bakımını üstlendikleri yetimleri Amerikan yardım kuruluşlarına teslim etmişler ve çocuklar bu kuruluşlar aracılığıyla Lübnan'a nakledilmiştir.³³

II. Sağlık Çalışmaları

Sağlık çalışmaları insanlarla doğrudan ilişki kurmada ve onları etkilemede önemli bir yere sahip olduğundan misyonerler için bu alana ayrı bir ehemmiyet veriliyordu. Misyonerler özellikle Müslümanlara ve uzak köylerde yaşayan insanlara ulaşmanın en kolay yolunun "*tbbî misyon*" olarak da ifade edilen sağlık çalışmalarıyla mümkün olduğunu görmüşlerdi.³⁴ Maraş, Mamuretülaziz ve Urfa gibi merkezlerde Alman misyonerler kurdukları sağlık birimleri sayesinde binlerce Hıristiyan ve Müslüman hastaları tedavi ettikleri gibi Hıristiyanlardan bir kısmını Proestanlaştırmışlardı. Diğer taraftan tedavi ettikleri Müslümanlar arasında Protestanlığı yayamamışlarsa da en azından sağlık çalışmaları sayesinde bu sınıfın misyonerlere yönelik tepkisini asgariye indirmeyi başarmışlardı.

³⁰ BOA, A.}MKT.MHM, 702/29, Lef.6-15. Ayrıca bkz: İnan, *age*, 413.

³¹ Schäfer, *age*, 38.

³² BOA, DH.ŞFR, 55 A 155.

³³ Feigel, *age*, 267.

³⁴ Diyarbakır'da Amerikan misyonerlerin sağlık çalışmalarını yürütmeleri 1850'li yılların sonuna kadar gitmektedir. Taşkın, *agm*, 113.

Benzer misyon kuruluşlarının yaptığı gibi, Alman Doğu Misyonu da Urfa'da istasyon açar açmaz ilk iş olarak şehre bir doktor göndermişti. Burada oluşturulan sağlık birimleri Diyarbakır'ın da içerisinde bulunduğu geniş bir çevreye hizmet veriyordu. Sadece 1897-1907 yılları arasında 30 bin hastaya bakılması bile Urfa'daki sağlık çalışmalarının boyutunu göstermektedir.³⁵ Lepsius'u Diyarbakır'da da bir sağlık birimi oluşturmaya iten en önemli sebep, Vali Mehmed Halid Bey'in şehirdeki yetimhaneyi kapatması üzerine istasyonu başka bir faaliyetle ayakta tutma düşüncesidir. Bunun için bir ev satın alınmış ve doktor bulunana kadar İran'da görev yapan Papaz Bergmann 1899 yılının Nisan ayında Diyarbakır'a gönderilmişti. Ancak Bergmann'ın 1900 yılının Eylül ayında tifoya yakalanarak hayatını kaybetmesi üzerine sağlık çalışmalarına bir süre ara verildi. Bu süreçte yetim çalışmalarını yoluna koyan DOM şehirde sağlık faaliyetlerinin yeniden başlatılması için girişimde bulundu. Böylece Papaz Bergmann'ın ölümünden bir yıl sonra, 1901 yılının Eylül ayında Almanya'nın Nierstein bölgesinden Dr. J.P. Naab Diyarbakır'a gönderildi.³⁶

Diyarbakır İstasyonu'nda bir klinik açmak için çalışmalara başlayan Dr. Naab için en büyük yardımı Urfa'da bulunan ve bu alanda oldukça tecrübeli olan DOM'un İsviçre kökenli misyonerleri yapacaktır. Urfa'da görev yapan Dr. Christ ve Jakob Künzler'in de desteğiyle şehirde klinik 1901 yılının sonlarında faaliyete başladı.³⁷ Misyonerlerin yetim çalışmalarına hiçbir şekilde taviz vermeyen Vali M. Halid Bey, şehirde yeterli sağlık kuruluşu olmaması ve Müslüman halkın da bu hizmetten faydalanması nedeniyle Dr. Naab'ın çalışmalarına herhangi bir engel çıkarmamıştır. Bu durum Diyarbakır'dan Berlin'e gönderilen raporlarda da yer almış ve Dr. Naab raporda, bir yıl evvel yetimhaneyi kapatan valinin kendi çalışmalarına müdahale etmediğini belirtmiştir.³⁸

Müslümanların bile artık güven duyarak gelmeye başladığı sağlık birimlerinde, 10 aylık süre zarfında, 304 ameliyat yapıldığı gibi 1.479 da hasta tedavi edilmişti. Giderek artan hastalara daha iyi hizmet etmesi için 1904 yılının Aralık ayında Dr. Naab'a bir de yardımcı gönderildi. Diyakoz B. Böttcher'in Diyarbakır'a gelmesi ve kısa sürede halkın güvenini kazanmasıyla birlikte artık klinikte daha fazla hastaya bakılmaya başlandı ve 1904 yılında toplam 8.264 hastanın muayenesi yapıldı. Yoğun talep karşısında birkaç ev daha kiralayan Dr. Naab çalışma odası dışında iki odayı da bakıma muhtaç hastalara tahsis etti.

1905 yılının Mayıs ayında aile fertlerinden birinin hastalığa yakalanarak ölmesi üzerine Dr. Naab Almanya'ya döndü. Bir süre sonra da misyon yönetimine artık çalışmayacağını ve Diyarbakır'a dönmeyeceğini ilettili. Diyarbakır'daki sağlık çalışmaları Dr. Naab'ın geri dönmemesiyle bir süre kesintiye uğrasa da, Lepsius'un istasyonu ayakta tutma yönündeki ısrarlı tutumu neticesinde 1906 yılında Diyarbakır'a yeni bir doktor (İsviçreli Dr. Pfister) gönderildi.³⁹ Yeni gelen doktorun halk ile kaynaşmakta zorlanması üzerine Urfa'da başarılı çalışmalar yapan Dr. Vischer bir yıllığına Diyarbakır'a gönderildi. Dr. Pfister gibi İsviçreli olan Vischer'in buradaki sağlık çalışmalarını yapılandırması bekleniyordu. Ancak Dr. Vischer bir süre sonra tifoya yakalanınca planlanan çalışmalar yarım kaldı.⁴⁰

Diyarbakır'daki sağlık çalışmaları Urfa ile kıyaslandığında her şeyden evvel buraya, Dr. Naab istisna edilecek olursa, Urfa'da görev yapan Dr. Christ, Dr. Vischer ve Jakob Künzler gibi alanında uzman sağlık personeli gönderilememiştir. Zirâ bu misyonerler "*Basel Ekolü*"ne bağlıydılar ve 1907 yılında Urfa'daki sağlık çalışmalarına finansal destek sağlamak amacıyla "*Urfa Tıbbî Hayır Kurumu (Les amis de l'oeuvre me'dicale caritative d'Urfa)*"nu kurmuşlardı. Dolayısıyla ihtiyaç

³⁵ Muttalip Şimşek, "Alman Misyonerliğinin Urfa'daki Faaliyetleri", *II. Uluslararası İslam Tarihinde ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu*, 10-12 Mart 2017 Urfa, Bildiriler Kitabı (2017), 671 vd.

³⁶ Schäfer, *age*, 38.

³⁷ Goltz, *age*, 134.

³⁸ Schäfer, *age*, 38.

³⁹ Bu dönemde DOM malî sıkıntılar çekmesine ve Lepsius'un merkezî yönetimde sorunlar yaşamasına, hatta yönetimdeki bazı üyelerin İran'daki çalışmaların durdurulması gerektiği yönünde tavsiyelerde bulunmasına rağmen Lepsius, İran ile Urfa arasındaki çalışmalarda bir köprü vazifesi görmesi nedeniyle Diyarbakır İstasyonu'nu ayakta tutmak için büyük gayret sarfetmiştir.

⁴⁰ Schäfer, *age*, 52-56.

duydıkları malzemeyi büyük oranda bu kurum vasıtasıyla tedarik edebiliyorlardı. Bu yüzden DOM'da yaşanan malî problemlerden çok etkilenmeden Urfa'daki sağlık çalışmalarını 1922 yılına kadar sürdürebilmişlerdi.⁴¹

Oysa DOM'un bu dönemde yaşadığı malî sıkıntılar nedeniyle Diyarbakır'daki klinikte ihtiyaç duyulan tıbbî malzemeler temin edilemediği için çalışmalar 1913 yılına kadar en düşük seviyede devam etti. Birinci Dünya Savaşı öncesinde ise DOM'daki malî sıkıntıların devam etmesi ve malzeme eksikliğinden dolayı çalışmaların durma noktasına gelmesi üzerine klinik kapatılarak Diyarbakır'daki sağlık çalışmalarına sona verilmiştir.⁴²

Sonuç

19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başları, Osmanlı Devleti'nde misyonerlik faaliyetleri bakımından hareketli bir zaman dilimini ifade eder. Özellikle Ermeni olayları neticesinde ortaya çıkan durumdan en iyi şekilde istifade edebilmek amacıyla, Batılı misyon kuruluşları Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde istasyon teşkil etmeye başlamışlardı. Bu bölgelerden birisi de Diyarbakır'dır. Alman Doğu Misyonu'nun hem Osmanlı-İran sınırındaki çalışmaları, hem de misyonun en büyük istasyonu olan Urfa'ya olan yakınlığı açısından Diyarbakır ayrı bir öneme sahipti. Misyonun kurucusu Johannes Lepsius da işte bu yüzden Diyarbakır'daki çalışmalara büyük ehemmiyet vermişti.

Bu çalışma vesilesiyle, DOM'un faaliyet bölgelerinde önemli bir yere sahip olan yetim çalışmalarının Diyarbakır'da takip ettiği seyir ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu noktada, 1898 yılının sonlarında misyoner Bähnisch'in şehre gelmesiyle başlayan yetim çalışmalarının misyon açısından pek de başarılı olduğu söylenemez. Bu başarısızlıkta hiç şüphesiz Vali Mehmed Halid Bey'in büyük etkisi olmuştur. Misyonerlerin ısrarla mahallî ve merkezî idareden ruhsat talebinde bulunmaları karşısında Halid Bey, büyük inisiyatif kullanarak DOM'un çocuk toplamasına ve yetimhane açmasına engel olmaya çalışmış, bu hususta büyük oranda başarılı da olmuştur. Ancak her halükârda, misyonerler Diyarbakır merkezi ile Maden Sancağı'na bağlı Palu ve Çüngüş Kazalarında yetim faaliyetlerinde bulunmayı başarmışlardı. 1900 yılından itibaren ise resmî izinle ilk yetimhaneyi açmayı başaran DOM, inişli-çıkışlı bir seyir takip etse de, bu alandaki faaliyetlerini Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar devam ettirecektir.

DOM'un Diyarbakır'da yürüttüğü ikinci bir faaliyet alanı da sağlık çalışmalarıydı. Diğer Alman misyon kuruluşlarının Anadolu'nun farklı şehirlerinde, husûsiyle de DOM'un Urfa'da oldukça başarılı bir sağlık çalışması yürütmesine mukabil Diyarbakır, hem yeterli sağlık personeli, hem de ihtiyaç duyulan tıbbî malzemenin gönderilememesi nedeniyle misyon açısından sönük bir bölge olmuştur. Yetim çalışmalarına göre Diyarbakır'daki sağlık çalışmaları daha erken bir tarihte (1913) son bulmuştur. Netice itibarıyla, Lepsius'un Diyarbakır'da büyük umutlarla başlattığı misyon çalışmaları gerek Vali Mehmed Halid Bey'in muhalif tutumu, gerekse DOM'un malî sıkıntı içerisinde olması nedeniyle arzu edilen seviyede gerçekleşmemiştir.

Kaynakça

I. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Babiâli Evrak Odası (BEO): 1318/98833, Lef.2.

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR): 55 A 155, 231/1, 231/76, 236/16.

Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muâmelat ve Islahat Komisyonu (DH. TMİK.M.): 32/89, 69/58, Lef.2, 71/21

⁴¹ Hans-Lukas Kieser , "Bir Misyoner Hastanesi'nin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak: Toplumsallık Biçimleri ve Cemaatlerarası İlişkiler (18-20. yüzyıllar)*, Derleyenler: François Georjeon-Paul Dumont, Çev. Maide Selen, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, 267.

⁴² Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, 459.

Sadâret-Mektûbi-Mühimme (A.}MKT.MHM.): 702/29 Lef.6-15, 702-30, Lef.8.

Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahrîrâtı (Y.PRK.UM): 45/100, 46/29, 46/64, 49/38.

II. Kitap ve Makaleler

Baumann, Andreas, *Der Orient für Christus Johannes Lepsius Biographie und Missiologie*, Brunnen Verlag, Gießen 2007.

Feigel, Uwe, *Das Evangelische Deutschland und Armenien, Die Armenierhilfe Deutscher Evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der Deutsch-Türkischen Beziehungen*, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen 1989.

Geiger, Leonie Charlotta, "Christliche Mission unter islamischer Herrschaft: Johannes Lepsius", *Interkulturelle Theologie*, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2015, 60-76.

Goltz, Hermann (Hrsg), *Deutschland, Armenien und die Türkei 1895-1925*, K.G. Sauer, München 2004.

Hosfeld, Rolf, "Eine Deutsche Ausnahme", *Zeitzeichen, Evangelische Kommentare zu Religion und Gesellschaft*, 16 (2015)/4, 9-26.

İnan, Uğur, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Kieser, Hans-Lukas, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

....., "Bir Misyoner Hastanesi'nin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak: Toplumsallık Biçimleri ve Cemaatlerarası İlişkiler (18-20. yüzyıllar)*, Derleyenler: François Georgeon-Paul Dumont, Çev. Maide Selen, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, 257-287.

Schäfer, Richard, *Geschichte der Deutschen Orient-Mission*, Missionshandlung und Verlag, Lepsius, Fleischmann und Grauer, Potsdam 1932.

Şimşek, Muttalip, "Alman Misyonerliğinin Urfa'daki Faaliyetleri", *II. Uluslararası İslam Tarihinde ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu*, 10-12 Mart 2017 Urfa, Bildiriler Kitabı (2017), 657-683.

Taşkın, Faruk, "Diyarbakır'da Bir Misyoner Hastanesi: Diyarbakır Amerikan Hastanesi (1908-1915)", *Journal of History and Future*, December 2017, Volume 3, Issue 3, 110-122.

Yıldız, Hatip, "II. Abdülhamit Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Bey'in Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları", *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14 (2010), 103-118.

